

Hitvallás magyarul: Marosvásárhely 1559¹

CSEPREGI ZOLTÁN

Az első magyar nyelvű reformátori hitvallás már a helvét (protokálvinista) teológiai irányzat mellett kötelezte el magát. Ennek az irányzatnak a magyarországi elterjedése csak az 1548-as pozsonyi országgyűlés után kezdődött, s részben a bullingeri úrvacsoratanban, részben egyszerűbb szertartási formák bevezetésében mutatkozott meg. E tanok mind a királyi hatalom, mind a prelátusok részéről igen heves elutasítással és üldöztetéssel találkoztak, a svájci teológia befolyása mégis évről évre több jelben mutatkozott meg. A *Consensus Tigurinus* kéziratát még nyomdába adása előtt véleményezték egyes magyarok.² Bullingernek még az udvari kancellárián is akadt híve: Fejérthóy János, aki 1551-ben azzal a kéréssel fordult a zürichi reformátorhoz, hogy küldje el neki a keresztény hit cikkeiről szóló tanítását (ETE 5. köt. 499. o.). Bullinger válasza évekig terjedt másolatokban, míg végül 1559-ben egyszerre két helyen jelent meg, Huszár Gálnál Magyaróvárott és Heltai Gáspárnál Kolozsvárott.³ Ugyancsak magyar kérésre jelent meg Zürichben 1559-ben Ludwig Lavater irata: *De ritibus et institutionibus ecclesiae Tigurinae opusculum* (VD 16. köt. L 828.). Ez a mű is jelentősen hozzájárult a magyarországi bullingeriánus közösségek istentiszteleti formáinak egységesüléséhez.

Ezek a későbbi szóval „reformátusnak” nevezhető közösségek elsősorban a hódoltság és a végvári ütközőzóna területén tűntek fel, közvetlen külföldi minták nélkül, inkább a megváltozott körülmények hatására: a keresztény egyházi és világi hatóságok eltűnése, a korábbi jogi, szervezeti és kultikus normák megkérdőjeleződése folytán (BUCSAY 1939, 268. o.). A hódoltsági reformáció is lutheri alapokon indult el. Első sikeres terjesztője és szervezője, Sztárai Mihály 1551-ben már hétéves tevékenységéről szá-

molt be, nevezetesen arról, hogy 120 gyülekezetben kezdte hirdetni a kereszt igéjét:

„Az Úrtól lett ez és csodálatos a mi szemünkben, hogy az a kő, Krisztus, akit nemcsak a magyarok, hanem minden más nép megvetett, most a török zsarnokságtól sanyargatott és a többi nemzettől sorsára hagyott Magyarország fejévé lett. Istent illeti hát a hála, aki a szolgaságban szabadsággal, a megaláztatásban nemességgel, s Krisztus ellenségeinek diadalakor a halál és a pokol fölötti győzelemmel ajándékozott meg bennünket.”⁴

Sztárai munkatársai és tanítványai – így Szegedi Kis István tolnai rektor, majd lelkész is – már a helvét teológia irányába tájékozódtak. A tolnai iskola népszerűségéről és színvonaláról 1556 táján az akkori rektor, Thuri Farkas Pál tájékoztatta a német tartományok egyházait.⁵ A zürichi teológia első jelentős magyar képviselői (az említettek mellett Kálmáncsehi Sánta Márton és Melius Juhász Péter) mind a hódoltságból vagy a végvárakból jöttek (onnan származtak és/vagy korábban ott működtek).

Martinuzzi Fráter György váradi püspök halála után (1551) a Tiszántúlon is terjedni kezdtek a bullingeri eszmék, főleg Kálmáncsehi jóvoltából, aki debreceni plébános lett. A váradi egyházmegye papjai Beregszászon 1552-ben már egy feltehetőleg helvét szellemű úrvacsorai egységdokumentumot fogadtak el, amelynek szövege azonban nem maradt fenn.⁶ Az 1554 márciusában tartott óvári zsinaton, amelyen a tiszántúli egyházvidék szuperintendensét is megválasztották, a végzések egy kivételével istentiszteleti és rendtartási kérdésekkel foglalkoztak, az első cikk pedig – elég ter-

¹ A szerző 2010 novemberében elnyerte az akadémiai doktori címet. Az itt közölt tanulmány értekezésének egy részlete.

² Bullinger Vadianushoz 1551.3.8. CR 14 (=42),71 (nr. 1461).

³ RMNY 152. szám, 157. o. Kiadás és magyar fordítás: BULLINGER 1967.

⁴ EMBER 1728, 103. o. ETE 5. köt. 543–544. o. KEVEHÁZI 2005, 88–89. o.

⁵ *Idea christianorum Hungarorum in et sub Turcismo*. Kassa, 1613 (RMNY 1054. szám), Oppenheim, 1616 (RMK 3. köt. 1174. o.), KATHONA 1974, 61–65. o. Fordítás uo. 66–70. o. SAE 3. köt. 1973, 915–920. o.

⁶ EMBER 1728, 104. o. KISS 1881, 22–26. o.

jedelmesen – az úrvacsora kérdésében nyilvánította ki az egybegyűlteket álláspontját. Első látásra felismerhető, hogy az artikulus a *Wittenbergi konkordia* szövegét használja fel, de azt a formai és tartalmi azonosságok mellett stílárának tűnő változtatásokkal és értelemzavaró módosításokkal hozza. Erre már a szöveg 19. századi közreadója, Tóth Ferenc is felfigyelt, s a hitelesség bizonyítékát fedezte föl benne. Révész Imre őszintén elismerte a változtatások teológiai elemzése közben: „Én akármennyi fejtöréssel sem bírok a változtatásokban logikusan keresztülvitt egységes célzatot fölfedezni.” (RÉVÉSZ 1933, 28. o.)

A megfejtés kulcsára Bucsay Mihály talált rá: a *Wittenbergi konkordia* eredeti és megváltoztatott szövegét párhuzamosan kell olvasni, mert minden változtatás az eredeti megfogalmazással vitatkozik, azt fordítja ellentétébe. Az óvári mondatok magukban zavarosak, de az 1536-os egységformula tükrében értelmet nyernek. Az 1554-es cikk éppen nem azt bizonyítja, hogy Óváriban a konzervatív szárny a *Wittenbergi konkordiát* idézve próbálta volna Kálmáncsehiék radikálisabb irányzatának előretörését megfékezni, hanem pont fordítva, a zsinaton összegyűlteket többsége már túl volt a konkordiában rögzített kompromisszumokon, a buceri-melanchthoni közvetítő teológián, és nyílt vitába szállt ezzel.⁷

Politikai támogatást 1556-tól élveztek a svájci irányzat képviselői a befolyását egyre növelő Petrovics Péter temesi bán részéről, aki 1556-ban kiverte a királyi csapatokat Erdélyből, s rokonát, a Lengyelországba száműzött kiskorú János Zsigmondot ültette a keleti országrész trónjára. A helvét csoportosulás legnagyobb támogatója így az a személy lett, aki egészen haláláig (1557) munkálkodott annak a koncepciónak az érvényesítése érdekében, amely aztán a 16. század végéig dominánssá vált az erdélyi politikában. Kényszerűen elfogadta azt a tényt, hogy a keleti országrészben kialakuló új állam a török adófizető vazallusa lett, a törököknek alárendelt külpolitikáért cserébe azonban szabadságot kapott belső viszonyai szabad alakítására, s e gyarapodással készült fel arra, hogy az alkalmas pillanatban a török kiűzésének és a középkori Magyarország újraegyesítésének bázisává váljék. E vízió hívei szívesen képzelték el Erdélyt protestáns országnak, és semmiképpen sem kívánták politikai megfontolásokból korlátozni a reformáció újabb és újabb irányzatainak kibontakozását (lásd BALÁZS 2009, 2. köt. 11. o.).

Kálmáncsehi halála után (1557) utódai, Szegedi Gergely debreceni plébános és Melius Juhász Péter prédikátor álltak a tiszántúli protokálvinista mozgalom élére. Helyes helyzetértékelésükre vall az, hogy belátták, a keleti országrész politikai és kulturális centrumát képező, valamint gazdaságilag is rendkívül gyorsan fejlődő Kolozsvár támogatása nélkül képtelenek lesznek teológiai látásmódjukat érvénye-

síteni az egyházi tanítások egyre bővülő piacán. Kolozsvárról már nagyon erős protestáns közösség létezett, hiszen a város plébánosa, Heltai Gáspár 1550-től kezdően egy sor kifejezetten evangélikus nyomtatványt tudott itt megjelentetni. Hosszas tárgyalások árán sikerült Meliuséknak megnyerni a kolozsvári központú magyar egyházkerület püspökét, Dávid Ferencet és Heltai Gáspárt a helvét szellemű – főleg Kálmáncsehi és Szegedi Gergely vitái során Debrecenben kidolgozott és kiérlelt – úrvacsoratannak.⁸

Magyar egyházkerületet említettem, ugyanis Erdélyben napirendre került az egykori gyulafehérvári katolikus püspökség örökébe lépő protestáns szuperintendencia kvázi etnikai alapú kettéválása, hiszen ekkor még a kolozsvári és a szebeni egyház álláspontja között semmiféle dogmatikai különbség nem volt. A szász és a magyar szuperintendencia úgy jött létre, hogy az egyházi beosztás követte a politikai szerveződést: a magyar vármegyék és a szász székek külön szerveződtek, s így a szász székek területén jött létre az egyik püspökség, amelynek központja Szebenben volt, a másik pedig a döntően magyarok lakta területeken alakult ki, s székhelye a fele-felerészben szászok és magyarok lakta Kolozsvár lett. Ez azt jelentette, hogy az adott területen élő gyülekezetek a szebeni vagy a kolozsvári püspök fennhatósága alá tartoztak, függetlenül attól, mely irányzatát fogadták el az időközben több ágra szakadt protestantizmusnak. Többnyire 1556-ot vagy 1557-et jelölik meg a szétválás időpontjaként, a Kolozsvár székhellyel létrejött magyar szuperintendencia első vezetője pedig Dávid Ferenc lett (lásd BALÁZS 2009, 2. köt. 12. o.).

Dávid korábban felvette már a küzdelmet azokkal, akik Zwingli, majd további svájci reformátorok tanaival megismerkedve egyre inkább eltávolodtak a lutheranizmustól. Cáfoló iratokat írt a Petrovics által támogatott Francesco Stancaro⁹ és e csoportosulás hatásosan fellépő képviselői, Kálmáncsehi és Szegedi Lajos ellen,¹⁰ sőt püspöki beosztásában 1557-ben két zsinatot is összehívott, amelyek tévtanoknak minősítették Kálmáncsehi és követői tanításait.¹¹

Az is nyilvánvaló, hogy a felforgatónak ítélt tanok ellenében Dávid nem habozott a város világi vezetőinek segítségére támaszkodni. A magisztrátussal való együttműködésre utal a Stancaro ellenében írott újabb munkájában (*Apologia adversus maledicentiam et calumnias Francisci Stancari*, RMNY 148.). Kifejezetten hangsúlyozza, hogy a kolozsvári tanács bejegyzésével vett részt a hitvitán Szenterszébti Márton tordai lelkész és további papok tár-

⁸ BALÁZS 2009, 2. köt. 10. o. Dávid Ferenc korai műveire és a kolozsvári reformációra nézve jól használható Balázs Mihály újonnan megjelent bibliográfiája: Ferenc Dávid. BiDi 26. köt. (2008). Vö. még SZEGEDI 2005.

⁹ RMNY 127. szám. JAKAB 1879, 1. köt. 17–26. o. ZOVÁNYI 1986, 354., 360–362. o. RÉVÉSZ 1936. RÉVÉSZ 1938, 90–92. o.

¹⁰ RMNY 1. APP. 20. PAPP 1935, 61–77. o. ROTH 1964, 29–36. o.

¹¹ BINDER 1967, 238–241. o. HOLL 1966.

⁷ BUCSAY 1939, 269–271. o. BUCSAY 1945, 14–18. o. Bucsay megfejtése jó példa az intertextuális elemzési módszer eredményes alkalmazására.

aságában azért, hogy meggyötört hazáját megóvja az ilyen veszedelmes tévtanoktól. Ilyen politikai támogatással jelent meg az első összejövételre 1557 decemberének utolsó napján, s nyilvánvalóan ez is szerepet játszhatott abban, hogy Stancaro hamarosan elhagyta Kolozsvárt.¹²

A kolozsváriak 1557-ben a szászokkal együtt dolgoztak ki és fogadtak el egy melanchthoni szellemű, *Consensus doctrinae* című dokumentumot,¹³ amelyet 1558 elején a tordai zsinaton a Praeceptor Germaniae levélben küldött jóváhagyásával be is cikkelyeztek.¹⁴ Tordán Dávid Ferenc és hívei azt is kifejtették, hogy a képek és szobrok ügyében már elegendő történt azzal, hogy kinyilvánították: nem szabad imádni ezeket. A továbbiakat majd az időre kell bízni, és semmiképpen sem szabad zavargást előidézni ezek erőszakos eltávolításával. Esztelenségnek tartották azt is, hogy bármiféle tanulatlan parasztember előálljon azzal, hogy prédikálni akar a gyülekezet előtt. De intézkedés történt arról is, hogy a papok az istentisztelet során albát viseljenek. Dávid tehát határozottan szembehelyezkedett a templomok radikális megtisztítását követelő Kálmáncshivel. A zsinati aktákon az áll, hogy részt vettek rajta a később „részeknek” nevezett Alsó-Magyarország (*Pannonia inferior*) papjai mellett Erdély mindkét nemzetének, azaz a magyaroknak és a szászoknak a lelkészei, s az aláírók között Károlyi Boldi Sebestyén, Matthias Hebler és Franciscus Davidis neve mellett az is szerepel, hogy *superintendens*, Dávidnál egészen pontosan az, hogy *superintendens ecclesiarum hungaricarum transylvanicarum*.¹⁵

1557 körül Magyarországon közismertek voltak az abból származó zavarok, hogy Melanchthon nem szólalt meg az úrvacsoratan kérdésében. Huszár Gál 1557-ben azzal a kéréssel fordul Bullingerhez, hogy ösztönözze Melanchthont egyértelmű állásfoglalásra az úrvacsorakérdésben: „Igen jól tennéd, ha Melanchthon Fülöp doktort is biztatnád, hogy nyíltan fogalmazza meg és mielőbb tegye végre közzé véleményét az úrvacsora szentségéről. Az ő színlelése ugyanis nem kis viszályt szült eddig Krisztus egyházának.”¹⁶

¹² BALÁZS 2009, 2. köt. 13. o. A Stancaro elleni mű János Zsigmondhoz, Magyarország választott királyához intézett ajánlása kijelenti, hogy a szerző, Dávid olyan országban él, amelynek uralkodója pártfogásába veszi az igazakat. Szerinte tehát az uralkodó által vállalt patronátus kiteljesedése lesz, ha a protestáns gyülekezetek atyjává és pártfogójává válik. Vö. Heltai Gáspár ajánlását az 1560-as zsoldárfordításokhoz: ZVARA 2003, 118–120. o.

¹³ RMNY 143. Vö. ROTH 1964, 37–45. o.; BINDER 1977.

¹⁴ MHHE 2. köt. 93. o. MBW 8498. szám. RMNY 147. Vö. Neuser 1973, 58. o.

¹⁵ BALÁZS 2009, 2. köt. 11–12. o. JUHÁSZ 1996, 28., 32–33. o. Vö. KEMÉNY 1891, 64–65. o.

¹⁶ EMBER 1728, 115. o. Vö. NEUSER 1973, 53–54. o. E levél pusztán léte elég volna ahhoz, hogy reformátusnak nyilvánítsuk ezt a híres nyomdász-reformátort. Ám Huszár Gál nyomtatott műveiből kiderül, hogy éppen úrvacsorafelfogásában hamisítatlan lutheránus volt. RMNY 151. BOTTA 1991, 340–362. o.

Ezen a háttérrel figyelemre méltó, hogy Melanchthon 1558-ban mégis beleavatkozott az erdélyi úrvacsoravitába, véleménye azonban, úgy tűnik, nem volt elég határozott ahhoz, hogy a svájci irányhoz húzókat tekintélyével viszsztatartsa, míg a lutheri tanítás hívei Melanchthon levelében saját álláspontjuk igazolását látták. ZOVÁNYI Jenő joggal állapította meg: Melanchthon tanítványaiból mind a lutheri, mind a helvét irányzatnak jutottak lelkes támogatók (1986, 385. o.). A magyar reformátorok esetében sem elegendő pusztán külsőleg vizsgálni kifejezéseiket, hanem teológiai szándékuk szerint kell értékelni őket. Csak így találhatunk magyarázatot arra, hogy Melanchthon egyidejűleg lehetett tekintély lutheránusok és svájci befolyás alatt állók számára. Figyelemre méltó, ha nem is teljesen problémamentes Bucsay Mihály véleménye: „A magyar lutheránusok magatartása Luther életében nem mereven lutheri, hanem irénikus volt. Ez elsősorban az úrvacsoratanban mutatkozott meg. A magyarok ezt a kérdést inkább Melanchthon, mint Luther szemével látták. Zwingli és Bullinger ellen nem polemizáltak, inkább az ellentéteket igyekeztek elsimítani. Lutheranizmusuknak ez a szabadabb, önállóbb felfogása a magyar lutheránusokat Luther halála után akaratlanul a helvét teológusokhoz közelítette.”¹⁷

1559 augusztusában Nagyváradon mégis eredményre vezettek a tiszántúliak (Melius és Kopácsi István) és a kolozsváriak (Dávid, Heltai és Molnár Gergely) közötti tárgyalások.¹⁸ Úgy esett, hogy Dávid, akinek meghatározó szerepe volt abban, hogy 1557 júniusában egy lutheránus szellemű iratban demonstrálják az erdélyi protestánsok egységét, 1559 tavaszára már felhagyott a lutheranizmus védelmével, s egy Kálvinéhoz nagyon közel álló úrvacsoratan kezdett hirdetni (lásd BALÁZS 2009, 2. köt. 13. o.).

A tárgyalópartnerek azt a forgatókönyvet választották, hogy a mindenszentek napján Marosvásárhelyen tartandó egyházkerületi gyűlés úrvacsorai hitvallásként fogja megállapodásuk tartalmát elfogadni és végső formába önteni. Hogy ki vállalta magára a megszövegezés feladatát, nyitott kérdés, a szakirodalom általában Meliust említi szerzőként, bár az ő jellegzetes stílusa egyáltalán nem ismerhető föl a marosvásárhelyi hitvallás fennmaradt szövegében, amely műfaját tekintve úrvacsorai prédikáció.

A hitvallás szövege több mint 300 éven át ismeretlen volt,

¹⁷ BUCSAY 1959, 45–46. o. A magyar reformációtörténetben teljesen hiányzik például annak a kérdésnek a kutatása, mennyiben hatott Melanchthon etikája a magyar reformációra.

¹⁸ RMNY 153. Jellemző, hogy Dávidnak e váltás utáni első ránc maradt megnyilatkozásában két mozzanat kap feltűnően nagy hangsúlyt. Egyrészt arról beszél, hogy legfőbb célja az erdélyi egyházak egységének megteremtése, másrészt egy hajszálnyira sem térnek el attól, amit a szászországi egyházak nevében 1551-ben a tridenti zsinat elé terjesztettek (*Confessio doctrinae Saxoniarum ecclesiarum*), s amit a legszeretettebb tanítómester (amantissimus praeceptor noster), Melanchthon 1557-ben megküldött az erdélyi egyházaknak.

míg Fraknói Vilmos ki nem áztatta a kassai kamara 1584-es pénztárkönyvének fedőlapjából (a kolozsvári kiadásnak ez az egyetlen példánya ma az OSZK-ban található).¹⁹ Fraknói minden lelkiismeretessége ellenére viszont a *Magyar Könyvszemlében* megjelent szövegkiadás nem teljesen kifogástalan, két helyen csonka maradt, összesen 14 szó hiányzik belőle.²⁰ Az ezt követő két későbbi, modernizált helyesírású közlésből ráadásul még egy teljes bekezdés is kimaradt.²¹

A hitvallás német fordítása 1563-ban jelent meg Heidelbergben.²² A magyar eredetihez képest ez rövidebb kiegészítésekkel tartalmaz, amelyek a teológiai mondanivalót igyekeznek a kálvini felfogás értelmében pontosítani. Fordítóként elsősorban Dávid és Heltai jöhetnek szóba. A fordítás azt igyekszik érvényre juttatni, hogy a marosvásárhelyi hitvallás teológiája a *Consensus Tigurinus* nyomdokán halad. Nem lehet véletlen, hogy a német fordítás éppen 1563-ban és éppen Heidelbergben jelent meg, akkor és ott volt ugyanis a helvét típusú teológiák, főleg a bullingeri és a kálvini közötti közeledés és kiegyenlítődés az érdeklődés homlokterében.²³ Ez az egységtörekvés pár évvel később Debrecenben is meghozta gyümölcseit, mikor az 1567 februárjában ülésező zsinat a *Heidelbergi kátét* és a *II. helvét hitvallást* fogadta el a tiszántúli egyházvidék hitvallásaiként.²⁴

A magyar nyelvű úrvacsora-hitvallás Bullinger és Kálvin között igyekszik egyensúlyozni a *Consensus Tigurinus* szellemében anélkül, hogy átvinné ennek jellegzetes fordulatait. A szöveg ugyan (Zwinglivel és Bullingerrel) a befogadó oldalán a hitet az úrvacsora ajándékában való részesülés előfeltételének tekinti, de (Kálvinnal) tud egy másik alapvető tényezőről is, a Szentlélek működéséről. Az ígérlet, a hit és a Szentlélek párhuzamosan, egyidejűleg hatnak, a Zwingliféle szubjektívizmus helyére így a buceri és kálvini objektívizmus lép. Krisztus teste és vére sem nem fizikai módon egyesítenek Krisztussal (*manducatio oralis*), sem pedig kizárólag a szubjektív hit révén lesznek az örök életre szóló táplálékká, hanem a Szentléleknek az evéssel és a hittel (*edere – credere*) egyidejű munkájának köszönhetően: „Ennec à Christus Jesussal való részesüléssünknek czatornáia a szent Lélec, ki által minden iauait is reánc ötlí, es velünc közli à Christus Jesus, mint szent János mondja [I Io 3,24]” (3. cikk).

A német fordítás az 5. cikkben ehhez még Kálvinhoz hű, precíz igyekezettel azt is hozzáteszi, hogy nemcsak javait közli velünk, hanem önmagát is (*sich selbst*). Az idézett mondatban a „czatornáia”²⁵ szó szintén árulkodó, Kálvinra jellemző metafora. A másik oldalon a zürichi spiritualizáló teológia emléke az, hogy a vásárhelyi szöveg Jn 6-ot is az úrvacsorát megalapozó *locusként* értelmezi. Ez ugyanaz a felfogás, mint amellyel a későbbi magyar református hitvallásokban az 1562-es *Confessio catholicától* az 1570-es csengeri vallástételig még részletesebb kifejtésben találkozunk.²⁶ A vásárhelyi úrvacsoratan mégsem kompiláció, bullingeri és kálvini helyek összefércelése, inkább egy sokévi exegetikai munka vitákban kiérlelt gyümölcse. Kisdolgozói Melanchthon iskolájából indultak el, majd termékeny ötleteket kaptak az oecolampadiusi-buceri közvetítő vonaltól is, döntő hatást gyakorolt rájuk Bullinger krisztológiája,²⁷ amelyet 1557-ben wittenbergi praeceptoruk is magáévá tett, végül pedig Kálvin olvasása révén jutottak el a Melius által következetesen képviselt, stabilnak bizonyuló rendszerig.

Az 1930–1940-es évek irodalma szívesen aposztrofálta ezt a teológiát a magyar népiségből következő autochton tanításnak. Több évtizeden átívelő kontinuitása, egyéni, eredeti vonásai valóban felismerhetők ennek a felfogásnak, de tény, hogy a magyar reformátorok olvastak, élénk kapcsolatokat áptak német és svájci mestereikkel, ezáltal nyitottan mérlegelték a többfelől érkező hatásokat.²⁸ A marosvásárhelyi hitvallás történelmi jelentősége az, hogy egy szerves rendszerben foglalta össze a helvét irányzathoz sorolható gondolatokat, és egy táborba gyűjtötte ezek magyarországi képviselőit.

Olyan egységről volt szó, amelynek teológiai megalkotói a Melanchthonból is építkező svájci teológusok voltak, magyarországi és erdélyi alkalmazói pedig a debreceni Melius Juhász Péter és persze a kolozsvári központ munkásai, azaz Dávid Ferenc és Heltai Gáspár. Rendkívül fontos e törekvés nemzetközi dimenzióinak hangsúlyozása, hiszen az egyre inkább protestánsná váló országban valóságos verseny indult meg a protestáns csoportok között a nemzetközi elismerésért és támogatásért. Bár Petrovics Péter politikai hatalmának csúcspontján született olyan országgyű-

¹⁹ RMNY 155.

²⁰ FRANKÓI 1878, leírás: 264. o., szövegközlés: 277–282. o.

²¹ KISS 1881, 48–53. o. INCZE 1939. Ez utóbbi sajnós értelemzavaró sajtóhibákat is tartalmaz.

²² *Beschlus* RMK 3. köt. 507. o. VD 16. köt. B 2207. Modern kiadás: BSRF 2/1. köt. 109–115. o. (nr. 52).

²³ JUHÁSZ 1996, 37–38. o.

²⁴ „[...] recipimus et subscripsimus Helveticae confessioni anno D. 1566 editae, cui et ecclesiae Genevensis ministri subscripserunt. Et quicumque confessionem nostram in synodis confirmatam et hanc confessionem Helveticam Tiguri editam aut articulos hos ex verbo Dei temere reiecerit, solverit et contrarium docuerit, iurisdictione ecclesiastica puniendum statuimus. Finis. 22. Augusti an. D. 1567.” (*Articuli...* RMNY 226, Fol. H4v). KISS 1881, 612. o.

²⁵ Vö. *Genfi káté*, 340: „par la communication de son corps et son sang noz ames sont nourries...” (BSKORK 38. o. BSRF 1/2. köt. 355. o.), továbbá *Confession de foy*, 1559, 36. cikk: „...nous croyons, que par la vertu secrete et incomprehensible de son Esprit il nous nourrit et vivifie de la substance de son corps et de son sang (I. Cor. 10. 16). Nous tenons bien, que cela se fait spirituellement (Jean 6. 63) [...] pource qu’il est celeste, il ne peut estre apprehendé que par foy.” (BSKORK 74. o.)

²⁶ KISS 1881, 143–152., 508–518., 664–668. o. BSRK 298–302., 451–453. o. BARTON 1987, 154–158., 266–267. o. BUCSAY 1939, 277–281. o. BUCSAY 1945, 60–73. o.

²⁷ JUHÁSZ 1970; BUCSAY 1975.

²⁸ RÁTH 1896; SCHLÉGL 1966; NAGY 1965; UÓ 1968; ZSINDELY 1975.

lési határozat, amely teret adott a szakramentáriusoknak is,²⁹ törvények által tartósan elismert vallásnak a katolikus mellett az evangélikus számított,³⁰ s ennek teológusai kiadványaikkal rendre demonstrálták, hogy Wittenbergtól Rostockon át Odera-Frankfurtig nagy szellemi és politikai központok támogatását élvezik.³¹ A nemzetközi háttér megteremtésére egyidejűleg ugyanilyen erőteljes kísérleteket tettek a szakramentáriusok is. Ennek legfontosabb dokumentuma *Az Úrnak vacsorájáról való közönséges keresztényi vallás* című magyar nyelvű hitvallás Heidelbergben megjelent német fordítása.

Mindkét fél a nemzetközi tekintélyek felsorakoztatásával akarta tehát eldönteni azt a küzdelmet, amelyben Dávid célja jól kivethetően egy olyan egységes protestáns egyház megteremtése volt, amely képes lett volna egyesíteni az új ország lakosainak nagy részét. Az ehhez való csatlakozás ugyanakkor a Habsburg fennhatóság alatt élőkkel való egyházi közösség megőrzését is jelentette volna, hiszen hasonló dogmatikai erjedés zajlott le ott is, s a két ország közötti politikai határok ugyan az erőviszonyoktól függően változtak, de Melius debreceni püspöksége olyan egyházakat is felölelt, amelyek a királyi Magyarországhoz tartoztak. Az újabb összecsapások sorozatában azonban meg kellett tapasztalnia, hogy a helvét úrvacsoratan nem tudja magával ragadni a szász nemzet gyülekezeteinek többségét, s így az egység megteremtése illúzió marad. Mindenképpen rendhagyó lépése volt Dávidnak ugyanakkor, hogy 1559-ben, e küzdelem elején, amikor még erdélyi magyar egyházak között is kisebbségben volt álláspontjával, lemondott a püspöki címről.

A helvét teológusok az egyházi szervezet tiszteletben tartásával és persze kitarató térítő munkával próbáltak híveket szerezni álláspontjuknak, hosszú ideig a fejedelmi hatalom ellenében munkálkodva, hiszen 1563-ig János Zsigmond katolikus maradt, s a protestáns felekezetek közül egyedül az evangélikusokat tartotta elfogadhatóknak. A helyzet 1563 táján változott meg gyökeresen. A helvét tábor fokozatos gyarapodása ekkorra vezetett el odáig, hogy immár megkerülhetetlenné vált helyzetük rendezése. Mindebben meghatározó szerepet játszott az is, hogy Erdélybe érkezett és a fejedelem udvari orvosa, tanácsosa lett az a Giorgio Biandrata, aki a megelőző években döntő hatást gyakorolt a lengyel protestantizmus fejlődésére is. Minden jel arra mutat, hogy Biandratát és Dávidot tekinthetjük az események fő mozgatóinak. Ők járták ki a fejedelemnél 1564 elején, hogy rendezzen országos hitvitát, majd az áprilisban létrejött összejövetelnek ők lettek kulcsfigurái. Biandrata jelentette be még a zsinat megkezdése előtt, hogy a király Dionysius Alesius megfosztotta a magyar egyházak püs-

pöke címétől, majd az ő előterjesztésére választották meg ugyanerre a posztra Dávid Ferencet. Felolvasták a királyt támogató levelét, majd maga Dávid olvasta fel a királynak azt a levelét is, amely Biandratát az összejövetel moderátorává nevezte ki, türelmes és az egyetértést kereső vitaközlésre szólította fel a feleket, s megfogalmazta a legfontosabb vitakérdéseket is.³² A királyi előterjesztésből is világos, hogy az uralkodó már számolt a megegyezés lehetetlenségével. Enyeden, majd az azt követő tordai országgyűlésen valójában azt mondták ki hivatalosan is, hogy Erdélyben két törvényesen elismert felekezet van, a szebeni vallásnak nevezett evangélikus és a kolozsvárinak nevezett református.³³

Hivatkozott művek

- BALÁZS Mihály 2006. *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Balassi Kiadó, Budapest. /Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8./
- BALÁZS Mihály 2008. *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*. *Credo*, 14. évf. 1–2. szám. 67–93. o.
- BALÁZS Mihály 2009. Dávid Ferenc életútja. *Unitárius Élet*, 63. évf. 2–5. szám. 12–15., 10–13., 15–18., 7–15. o. Internetes kiadás: <http://uninaplo.unitarius-halo.net/unitariusélet/2009/04/30/balazs-mihaly-david-ferenc-életútja/>
- BARTON, Peter F. et al. (szerk.) 1987. *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften der evangelischen Kirchen A. und H. B. des Reformationszeitalters*. 3/1. köt. 1564–1576. Református Zsinati Iroda, Budapest.
- Beschlus vnd Form der lehr vom Testament vnd Abendmal vnsers Seligmachers Jesu Christi, gründtlich vnd warhafftigh beschriben, öffentlich bekennet vnd vnderscriben von allen Pastorn vnd Seelhirten aus Obrem vnd Nidrem Vngerlandt, vnd allen Christlichen Lehrern Vngrischer Nation (jhr wenig aufgenommen) in gantz Sibenbürgen, Mit sampt den Dienern der Kirchen zu Clausenburg. Im heyligen Synodo vnd Priesterlicher Samlung zu Newmarck in Sibenbürgen. (Erstlich in Truck ausgangem zu Clausenburg in Sibenbürgen, im jar 1559. Jetzund auff new in der Churfürstlichen Statt Heydelberg getruckt, durch Johannem Mayer, Anno 1563.)*
- BiDi. *Bibliotheca dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. Szerk. André Séguenny. 1–26. köt. Baden-Baden, 1980–2008.
- BINDER, Ludwig 1967. Die frühesten Synoden der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. In: *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung. Festschrift für Friedrich Müller*. Szerk. Franklin Clark Fry. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart. 220–244. o.
- BINDER, Ludwig 1976. *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Bohlau, Köln–Wien. /Siebenbürgisches Archiv 3. folyam, 11./
- BINDER, Ludwig 1977. Melancthon in der siebenbürgischen evangelischen Kirche. *Theologische Literaturzeitung*, 102. évf. 2–22. o.

³² A *Modus concordiae* (1564), amely Kálvintól hosszú passzusokat idéz, megjelent: TEUTSCH 1883, 2. köt. 78–101. o.; BARTON 1987, 25–34. o.; magyarul: KISS 1881, 420–437. o. Vö. RÉVÉSZ 1934.

³³ BALÁZS 2009, 3. köt. 16. o. MHHE 2. köt. 231–232. o. BINDER 1976, 57–88. o. Vö. BALÁZS 2006, 11–36. o.; uő 2008.

²⁹ MHHE 2. köt. 78. o.

³⁰ MHHE 2. köt. 93., 98., 218., 223–224. o.

³¹ RMNY 190. BALÁZS 2009, 3. köt. 15. o.

- BOTTA István 1991. *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. /Humanizmus és reformáció 18./
- BSKORK. Wilhelm Niesel: *Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche*. München, 1938. Reprint: Zollikon, Zürich, 1985.
- BSRK. E[rnst] F[riedrich] Karl Müller: *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. In authentischen Texten mit geschichtlicher Einleitung und Register*. Deichert, Leipzig, 1903. Reprint: Hartmut Spenner, Waltrop, 1999. /Theologische Studien-Texte 5, 1–2./
- BSRefK. Heiner Faulenbach – Eberhard Busch (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. 1/1. köt. 1523–1534. 1/2. köt. 1535–1549. 1/3. köt. 1550–1558. 2/1. köt. 1559–1563. Neukirchen, 2002–2009.
- BUCSAY Mihály 1939. *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung. Deutsche Theologie*, 6. évf. 261–281. o.
- BUCSAY Mihály 1945. *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irányú úttörője hazánkban*. Balás László Könyvkereskedése, Budapest. /A Középdunai Protestantizmus Könyvtára A/8./
- BUCSAY Mihály 1959. *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart.
- BUCSAY Mihály 1975. Bullinger Henrik gondolatainak kisugárzása Magyarországon, különösen Méliusz Juhász Péter teológiájában. *Theologiai Szemle*, új folyam 17. évf. 284–292. o.
- BULLINGER 1967. *Heinrychi Bullingeri Epistola ad ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta MDLI. Bullinger Henrik levele a magyarországi egyházakhoz és lelképásztorokhoz 1551*. Editio bilinguis. Ford. Nagy Barna. Református Zsinati Iroda, Budapest.
- CR. *Corpus reformatorum*. Berlin, 1834–
- Debreceni EMBER Pál 1728. *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria*. Szerk. Friedrich Adolf Lampe. Utrecht.
- ETE. *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Szerk. Bunyitay Vince et al. 1–5. köt. Szent István Társulat, Budapest, 1902–1912.
- FRAKNÓI Vilmos 1878. Könyvtáblákban fölfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok. *Magyar Könyvszemle*, 3. évf. 251–302. o.
- HOLL Béla 1966. Ein unbekannter Klausenburger Melanchthon-Druck aus dem XVI. Jahrhundert. *Magyar Könyvszemle*, 82. évf. 376–385. o.
- INCZE Gábor (szerk.) 1939. Dávid Ferenc: *Az Urnac vaczoraiarol valo koezenséges keresztyéni vallás... 1559*. Debrecen. /A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyény (református és evangélikus) egyházi írói 9./
- JAKAB Elek 1879. *Dávid Ferencz emléke*. 1. köt. Budapest.
- JUHÁSZ István 1970. Von Luther zu Bullinger. Der theologische Weg der Reformation in den protestantischen Kirchen in Rumänien. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 81. évf. 308–333. o.
- JUHÁSZ István 1996. *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Egyetemi fókú Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár.
- KATHONA Géza 1974. *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. /Humanizmus és reformáció 4./
- KEMÉNY Lajos 1891. *A reformáció Kassán*. Kassa.
- KEVEHÁZI László 2005. „A kereszti igéjét hirdetni kezdtem”. Sztárai Mihály élete és szolgálata. Luther Kiadó, Budapest.
- KISS Áron 1881. *A XVI. században tartott Magyar Református Zsinatok végzései*. Magyarországi Protestáns Egylet, Budapest.
- MBW. *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Ausgabe*. Szerk. Heinz Scheible – Johanna Loehr. Frommann-Holzboog, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1977–
- MHHE. *Monumenta Hungariae Historica. Erdélyi országgyűlési emlékek*. 1–22. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875–1899.
- NAGY Barna 1965. Quellenforschung zur ungarischen Reformationsliteratur unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger. *Zwingliana*, 12. évf. 191–206. o.
- NAGY Barna 1968. Bullingers Bedeutung für das östliche Europa. Ein Forschungsbericht. In: *Reformation 1517–1967. Wittenberger Vorträge*. Szerk. Ernst Kähler. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin. 84–119. o.
- NEUSER, Wilhelm H. 1973. Melanchthons Abendmahlslehre und ihre Auswirkungen im unteren Donauraum. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 84. évf. 49–59. o.
- PAPP Gusztáv 1935. *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Budapest.
- RÁTH György 1896. Bullinger Henrik és a magyar reformáció. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 6. évf. 42–58., 273–289. o.
- RÉVÉSZ Imre 1934. Kálvin az 1564-iki nagyenyedi zsinaton. In: *Emlékkönyv Dr. Kecskeméthy István teológiai professzor életének 70-ik, teológiai tanári szolgálatának 40-ik évfordulójára*. Kolozsvár. 109–123. o.
- RÉVÉSZ Imre 1936. Méliusz és Kálvin. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. /Erdélyi Tudományos Füzetek 85./
- RÉVÉSZ Imre (ifj.) 1933. Bucer Márton és a magyar reformáció. *Theologiai Szemle*, 9. évf. 18–29. o.
- RÉVÉSZ Imre (ifj.) 1938. *Magyar református egyháztörténet*. 1. rész. 1520 tájától 1608-ig. Debrecen. /Református Egyházi Könyvtár 20./
- RMK 3. Szabó Károly – Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár*. 3. köt. Budapest, 1898. *Régi magyar könyvtár*. 3. köt. Pótlások, kiegészítések, javítások. Borsa Gedeon irányításával összeáll.: Dörnyei Sándor és Szálka Irma. 1–4. köt. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1990–1993.
- RMNY. Borsa Gedeon et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1655*. 1–3. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971–2000.
- RMNY 1. APP. 20. Dávid Ferenc: *Responsum ministrorum ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia Martini a Calmancha in causa coenae Domini edita Colosvarini anno MDLVI die XXV. Julii*.
- RMNY 127. *Dialysis Scripti Stancari Contra Primvm Articvlvm Synodi Szekiensis, qui de doctrina controuertitur, conscripta, Per Franciscum Daudis. Psalmo XXXI. Muta fiant labia dolosa quae loquuntur aduersus Iustos dura superba & contumeliosa*. Hoffgreff, Kolozsvár, 1555.
- RMNY 143. *Consensus doctrinae de sacramentis Christi pastorum et ministrorum ecclesiarum in inferioris Pannonia et nationis utriusque in tota Transylvania*. Kolozsvár, 1557.
- RMNY 147. *Acta synodi pastorum ecclesiae nationis Hungaricae in Transylvania*. Kolozsvár, 1558.
- RMNY 148. *Apologia aduersvs maledicentiam et calumnias Francisci Stancari, iussu et voluntate omnium docentium coelestem doctrinam incorrupte in ecclesijs Transylvanicis conscripta. Per ministros ecclesiae Claudiopolitanae in eadem Transylvania*. Hoffgreff, Kolozsvár, 1558.

- RMNY 151. [Huszár Gál:] *Az Vr Iesus Christusnac szent vachoraiarol, kin szenvedeseröl es dichöseges fel tamadasarol valo predicacioc.* Óvár, 1558.
- RMNY 153. *Defensio orthodoxae sententiae de caena Domini ministrorum ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in ecclesiis Transylvanicis.* Kolozsvár, 1559.
- RMNY 155. *Az vrnac vaczoraiarol valo közenséges keresztyéni valás, mellyet a keresztyéni tanitóc mind egész Magyar Országból s mind Erdéltől a vásárhelyi szent sinatba töttéc es kiattác a Christus Iesus szentegyházának épitéssere, MDLIX esztendőbe Mind szent napian.* Heltai, Kolozsvár, 1559. [8] fol. 8°.
- RMNY 190. *Approbatio reformationis ecclesiae Coronensis ac totivs Barczensis prouinciae.* Brassó, 1563.
- ROTH, Erich 1964. *Die Reformation in Siebenbürgen. Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz.* 2. köt. *Von Honterus zur Augustana.* Köln–Graz. /Siebenbürgisches Archiv 4./
- SAE. *Studia et acta ecclesiastica.* 1–5. köt. Budapest, 1965–1983.
- SCHLÉGL István 1966. *Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn. Zwingliana*, 12. évf. 330–377. o. = In: *Wirkungen der deutschen Reformation bis 1555.* Szerk. Walther Hubatsch. Darmstadt, 1967. /Wege der Forschung 203./ 351–395. o.
- SZEGEDI Edit 2005. *Die Reformation in Klausenburg.* In: Volker Leppin – Ulrich A. Wien (szerk.): *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit.* Franz Steiner, Stuttgart. /Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66./ 77–88. o.
- TEUTSCH, Georg Daniel 1883. *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen.* 2. köt. *Die Synodalverhandlungen der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert.* Hermannstadt.
- VD 16. *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts.* 1–25. köt. Stuttgart, 1983–2000.
- ZOVÁNYI Jenő 1986. *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* [1922] Reprint. Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest.
- ZVARA Edina 2003. „Az keresztyén olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból.* Balassi Kiadó, Budapest. /Régi Magyar Könyvtár. Források 14./
- Zsindely Endre 1975. *Bullinger und Ungarn.* In: *Heinrich Bullinger 1504–1575. Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag.* 2. köt. Theologischer Verlag, Zürich. /Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte 8./ 361–382. o.